

Tanulmánykötet a 150 éves Budapestről*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.4.7>

Budapest történetét nem sajátíthatják ki a történészek. Részt kérnek más diszciplínák képviselői, és nemcsak a társadalomtudomány, de a természettudomány művelői is. Ezt reprezentálja az ELTE Természettudományi Kara gazdagon illusztrált évfordulós kötete, amelyben a geológia, a geográfia, a városföldrajz, a regionális tudomány, a környezetpszichológia, az orvostörténet és más szakágak neves szerzői jutnak íráshoz. Köztük egyetlen „echte történész” sincs. Az ötletadó Izsák Éva és Szabó Pál az ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszékének oktatói. Izsák Éva a Politikatörténeti Intézet Budapest-történeti Műhelyével már a kétezres évek elején együttműködést épített ki, és itt jelent meg színvonalas műve, *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői* 2003-ban.

Az első írás, Probáld Ferenc műve, tudománytörténeti, a földrajztudomány nagyszabású 20. századi monográfiáiról szól, amelyek ma a történetírás megkerülhetetlen forrásainak számítanak. Mindenekelőtt azért, mert a településföldrajz nem egyszerűen a természeti tényezők hatását elemzi a városok kialakulására és fejlődésére, hanem vizsgálja az építészeti és társadalmi térszerkezetet, a városmorfológiát, ezen belül például a közlekedés struktúráját, a kereskedelem forgalmát, sőt az idegenforgalom változását, vagy a városklimát. Budapest története esetében

* IZSÁK Éva–SZABÓ Pál (szerk.): *Budapest 150. Tanulmányok a főváros jubileumára*. ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 2023. DOI: <https://doi.org/10.21862/BP150/2023/5909>

kiemelten fontos az iparföldrajz, amely a létesítmények pontos leírása mellett a munkaerő áramlásának kérdéseivel is foglalkozik. És még sorolhatnám, hogy neves geográfusaink milyen hatalmas ismeretanyagot halmoztak fel az elmúlt évtizedek alatt, amely ma a társadalomtörténészek számára felbecsülhetetlen értéket jelent.

Izsák Éva a városföldrajzi energiák hatását egyenesen városalapító erőként látta. Ez magyarázza azt, hogy a három településből pont itt született meg Magyarország legnagyobb városa. A terület nagy geográfiai energiájú góc, ahol a természeti és társadalmi tényezők együttes hatására jött létre az európai színvonalú metropolisz. A tér urbanizációjáról beszél, amelyben a kialakult kisebb göcök vertikális és horizontális növekedéséből áll össze a nagy egész. Budapest egyben erős vizuális kommunikációs energiákkal is rendelkezik. Ennyiből is látszik, a szerző fogalomhasználata különösen figyelemreméltó.

Mindszenty Andrea geológus ugyancsak a földrajzi vonzerőt hangsúlyozza tanulmányában. E városteremtő tényezők között folyamatosan jelen van a természeti katasztrófák elleni hatékony védekezés szempontja, a többféle természetes építőanyag lelőhelyének megléte. A különféle bányászati tevékenység (és feldolgozás) még a 20. században is jelentőséggel bírt, és ebben különösen szerencsés Buda és Pest kétarcúsága. Nem volt mellékes a sokoldalú élelmiszer-termelés számára értékes földek megléte. Emellett meg kell említeni a római kortól ismert felszín alatti vizek jelentőségét, amelyeknek idegenforgalmi hasznosítása a dualizmus és különösen a két világháború évtizedeitől vált fontossá.

Kicsit hosszabban időzök S. Nagy Katalin tanulmányánál, amely rövid összefoglalóval tekinti át a főváros épített környezete, építéstörténete átalakulását az elmúlt százötven évben. Látjuk ebben a dimenzióban a nagy korszakokat és rendszerváltásokat, amelyek ugyan nem törölték el a korábbi arculat vonásait, de komoly változásokat idéztek elő az itt élő emberek térszemléletében, életmódjában. Az első, a belső kerületeket formáló korszak az egyesítést követő évtizedeket fogja át. A következő a második világháború utáni évtizedeket, végül a harmadik a rendszerváltást követő több mint harminc évet.

Budapest térhasználatában meghatározó szerepe van a táj morfológiai adottságainak, amit a város fekvése és épített környezete együtt határoz meg. A városegysítés után gyors ütemben épültek meg a középületek mellett a palotanegyedek, amelyeknek Bécs és Párizs volt a mintaadó városa. A szerző minden időszakban kitér a templomok építésére mint a város egyik karakteres építményegyüttesére. A másik jellegadó vonás a gyárak gyarapodása: a gyárkérmény úgy említődik a tanulmányban, mint a településtípusra jellemző, szimbolikus tereptárgy. Az első korszakban tehát döntő látványelemmé váltak a templomtornyok és a gyárkérmények. A városképi meghatározók közül S. Nagy Katalin a köztéri szobrokra külön felhívja a figyelmet, mint ami befolyásolja a közteret használók vizuális szemléletét.

Az első világháború előtti évtizedekben létrejöttek a különböző karaktert, látványt hordozó negyedek, továbbá a szokásokat, életvitelt formáló helyek, parkok, üzletek, kávéházak stb. A háború után a fejlődés megtorpant, kevés látványos építkezés volt, a modernebb stílusok (szecesszió, art deco, Bauhaus-modernizmus) kevésbé érvényesültek. A Trianon utáni menekültáradat nagyszámú telepszerű lakásépítési hullámmal járt együtt. A köztereket benépesítették a háborús és irredenta emlékművek.

A második világháború romokat hagyott maga után, megsemmisült a zsidó, az arisztokrata-nagypolgári, később a középpolgári életforma. Eltűntek a közterületről a horthyizmus nyomai, helyüket szovjet és kommunista emlékművek foglalták el. A külső kerületekben nőtt a gyárak száma. Arculatváltást leginkább a lakótelepek tömeges építése hozott. Az ötvenes években a szocreál építészet dominált. 1956 után a fegyveres harcok következtében keletkezett károk helyreállítása során kisebb modernizációk hajtottak végre. Egyre lendületesebben folyt a lakótelep-építés, olyannyira, hogy megváltozott Budapest, de különösen a peremterületek térstruktúrája.

Az 1990–2022 közötti időben számos létesítmény született, amely a város arculatát újraformálta, és amely a közérzet alakítása mellett a vizualitást is befolyásolta, sőt új látásmódot alakított ki. A szerző ezek közül a legújabb hidakat említi elsőként, majd

a közintézmények következnek (Újszínház, Corvin Budapest Filmpalota, Lágymányosi Egyetemváros, Millenáris, Lehel csarnok, Nemzeti Színház, Művészetek Palotája, Holokauszti Emlékközpont, SOTE Központ, Bálna, Ludovica Campus, valamint az áttervezett területek). Az új templomok külsője is kapcsolódik a kortárs épületekhez. A rendszerváltáskor Budapestnek 13 százaléka volt ipari terület, ezek nagyrészt eltűntek. A Váci úti negyed helyét például irodaházak foglalták el (irodafolyosó). A modernizáció emblematikus jelképei a belváros irodaházai (például az East-West Business Center, Bank Center). A plázák, „a fogyasztás új katedrálisai” – egyesek szerint agorák – illeszkednek leginkább a megváltozott, modernizált városarculathoz, ezek gyűrűje települt a peremkerületekbe is. Az irodaházak, bevásárlóközpontok, bankok és fiókjaik a pesti és budai belső területekben egyaránt megjelentek. A rendszerváltást követően felszámolták a munkásmozgalmi köztéri szobrokat, helyettük a politikai akarat által motivált munkák vették át a helyüket. Gyarapodtak a zsánerszobrok is. A szerző szerint mára a város túlszűfolt lett köztéri szobrokban. „Ez nem az a Budapest, amire az idősebb generációk emlékeznek 1990 előttről” – foglalja össze a rendszerváltás utáni átalakulást S. Nagy Katalin.

Csapó Tamás és Lenner Tibor mondandójának középpontjába a főváros kirajzolódó funkcionális szerkezete kerül, amely közel ötven, egykor önálló településből állt egységbe, vagyis mindegyik egyedi és gyorsan változó. Az írásban a szerzők saját település-morfológiai nézeteiket foglalják össze. A rendszerváltás után felgyorsul a városközpontosodás (cityképződés), azok területe növekszik, míg a lakásállomány zsugorodik.

A második övezetet az egykori településmagokból kialakult úgynevezett szubcentrumok és lakótelepi központok képezik. A rendszerváltás után ezekben nyolc bevásárlóközpont épült, de ennél még kisebb, további központok is keletkeztek. A harmadik övezetet a szerzők ipari-gazdasági területnek nevezték el, idetartoznak a barna- és rozsdáövezetek, a cégek telephelyei, logisztikai parkjai, közlekedési területei, a megmaradt mezőgazdasági (kertészeti) földek, piacok, rendvédelmi létesítmények. Ezek döntő része Pesten volt és van. (Öt nagyobbat és két kisebb-

bet különítették el.) A szerzők a honvédségi területekről történeti visszapillantásban külön értekeznek, akárcsak a főváros 21,6 százalékát jelentő zöldterületekről. Végül a lakóterületek következnek, amelyek két részből, belső és külső lakóövből állnak. Az egyes városnegyedek részletes bemutatást nyernek. Mindezek alapján Mendöl Tibor, Beluszky Pál, Kovács Zoltán, Izsák Éva korábbi koncepcióját multbeliként értékelheti a történésztársadalom. A több helytálló koncepció mutatja, hogy milyen gyökeres változáson ment keresztül a főváros térszerkezete.

Azt hinnénk, hogy a Duna-hidakról mindent megírtak – például 1992-ben Búza Péter –, Halász Levente szimbolikus értelmezése mégis új aspektusból, esztétikai és irodalmi oldalról fedezi fel a budapesti hidakat. A híd szó gyakran használt metafora, most városszimbólumként funkcionál. A szerző a főváros híd-jait leginkább az egység, egyesülés megteremtésével köti össze. Jelképezik „a városegysítést, a városrészek közös fejlődését, az akadálytalan közlekedést, a haladást, a főváros erejét”. (159.) Az idelátogatóknak megkerülhetetlen látványelem. Monumentálisan kecsesek, „nem tolakodóak, harmóniában állnak a közelükben lévő ikonikus épületekkel” (160.) – írja.

Elméleti alapozással indítja Düll Andrea és Balázs Bálint pszichológus, továbbá Alföldi György építész közös tanulmányukat, amely az egyéni és a városi helyek viszonyának, a „helyek szellemének” alakulását vizsgálja a II. János Pál pápa tér és a Királyhágó tér esetében. Két ellentétes folyamatot mutatnak ki. Az elsőben a sokajkú mezőgazdasági termelő közeg már 1873 előtt, de főként után megváltozott, a szegények, később a zsidóság és a cigányság megjelenésével átjáróhellyé vált. Nagyvárosi funkciója nem volt más, mint a gyakran változó, alacsony státuszú lakosság átmeneti otthona, ahol az egymás mellett élés a jellemző, sem közösség, sem a helyhez kötődés nem alakul ki. Az épületállomány heterogenitása is ezt fejezi ki. A budai Királyhágó tér és környéke ugyancsak mezőgazdasági (szőlő)műveléssel indult, de a filoxerajárvány után megváltozott a terület karaktere és a pesti hivatalnok-, köztisztviselő-réteg beköltözése alakította a társadalmi összetételt. Meglepő módon ez folytatódott 1945

után is. Az épített környezet szervesen alakult, a két világháború között épült társasházak ma is jellemzőek.

Befejezésül összegző és vitaindító problémákat vetnek fel a szerzők. A százötven évre visszatekintve egyik megállapításuk, hogy a „faluból” gyors tempóban világvárossá válást az itt élők nehezen fogadták el a 20. század eseményeivel terhelve. A helykötődés a továbbörökítő közeg megléte esetén könnyebben megy végbe. Egyes területeken a lakók helyben maradását érdemes tovább vizsgálni. Hol alakultak ki viszonylag tartós lakóközösségek, ezek milyen attitűdöket hordoznak, vagyis milyen a hely szelleme? A Budapest-történészek mellett a tanulmány kijelöli a helytörténészek feladatait is.

Idekapcsolódik Berki Márton és Tuza Benedek az úgynevezett Bartók-negyedről (Bartók Béla út és környéke) írt tanulmánya, amely a két világháború közötti kulturális atmoszféra, szellemi központ visszaépítésének történetét mutatja be interjúk során keresztül.

A történeti vizsgálódás hiányára hívja fel a figyelmet Dobai Attila Marcelián tanulmánya *Funkcióváltások Budapest szakrális városi terében 1990-től* címmel. Ahogy a városi diskurzusok terei megteremtődtek, úgy vált láthatóbbá a szakrális intézmények pluralizmusa. A rendszerváltás itt is lényeges változást hozott az államszocializmus évtizedeiben kényszerűen „bezárkózó” egyházak világában.

A könyvben olvashatunk kimondottan történeti szaktanulmányokat is, például Timár Gábor geofizikusét a budapesti Duna-szakasz 1870 utáni szabályozásáról, Tolnai Gábor geográfusét *Budapesti kikötők és vízparti ipari területek fénykora, hanyatlása és feltámadása(?)* címmel, Forrai Judit orvostörténészét a prostitúció történetéről *Budapest rejtett arca* címmel, vagy Uzzoli Annamária földrajztudós munkáját a budapesti járványokról. Az utolsó néhány írásban (Szentágotay Lili és Szalkai Gábor, Gera Anna, Szabó Pál, Szabó Tamás, Nemes Nagy József) pedig már a jelen, a nemzetközi kitekintés és a jövő jelenik meg.

Valamennyi tanulmány egyetért abban, hogy a városeyesítés után három nagy korszak váltotta egymást. Az első 1873 után kezdődött, a második 1945–1950 után folytatódott és a harmadik

1990-től napjainkig tart. A természeti adottságokat lassan felváltotta a városi társadalom öntörvényűsége, a természet azonban mind a mai napig velünk maradt. A kötet rávilágít arra, hogy a rendszerváltás után eltelt harmincnégy év olyan merőben új korszakot jelent, amely megkerülhetetlen a történészek számára is. Nevezzük ezt jelenkornak. A jelenkornál pedig elsősorban geográfusok, szociológusok, környezetpszichológusok és mások friss tudományos eredményeire lehet támaszkodni.

A tanulmányok nézőpontja, problémafelvetése komoly érteket képvisel, elgondolkodtatóak, felhívják a figyelmet az interdiszciplinaritás jelentőségére. Egy új Budapest-történeti szintézis számára megkerülhetetlen szempontokat, mi több követelményeket állítanak. Különösen a társadalomtörténettel foglalkozó kutatók nem kerülhetik meg saját fogalomhasználatuk átértékelését, korszerűsítését és az együttműködést más tudományágak képviselőivel.

Feitl István